

KERK EN STAAT

DOOR

DR. J. TH. DE VISSER
OUD-MINISTER VAN ONDERWIJS

TWEEDE DEEL
NEDERLAND
(VÓÓR EN TIJDENS DE REPUBLIEK)

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ — LEIDEN

WOORD VOORAF.

Dit woord vooraf dient alleen voor eene korte aanvulling van hetgeen in het eerste deel over Finland is gezegd. De benoeming van bisschoppen geschiedt tegenwoordig door den president van de republiek, die in het algemeen een grooten persoonlijken invloed heeft op den gang van zaken. Het land is in vijf bisdommen verdeeld. De secretaris van het Domkapittel zou men thans zooveel als een juridisch ambtenaar kunnen noemen.

d. V.

Den Haag, October 1926.

INHOUDSOPGAVE.

INLEIDING		IX—XX
HOOFDSTUK I	De kerkelijke eenheid hier te lande in de middeleeuwen onder den bisschop, tevens wereldlijk vorst . . .	I— 9
HOOFDSTUK II	De overdracht van het wereldlijk gebied van den bisschop van Utrecht aan Karel V en hare gevolgen . .	10— 37
HOOFDSTUK III	De onderdrukking der gewetens- en geloofsvrijheid onder Philips II en de daarop gevolgde opstand . . .	37— 57
HOOFDSTUK IV	De soevereine macht van den landsheer en de beschikking daarover door de staten	58— 72
HOOFDSTUK V	Calvijn's leer omtrent het koningschap	72— 81
HOOFDSTUK VI	Geschriften over het recht van opstand tegen den koning	81— 96
HOOFDSTUK VII	De afzwering van den spaanschen koning door de staten-generaal . .	96—100
HOOFDSTUK VIII	De opdracht der soevereine opperhoofdigheid door de staten van Holland en Zeeland aan prins Willem I, gepaard met hunne toenemende zelfstandigheid	100—105
HOOFDSTUK IX	De provinciale soevereiniteit . . .	105—117
HOOFDSTUK X	De verhouding en de strijd tusschen de overheid en de gereformeerde kerk op het einde der 16 ^e en in de 17 ^e eeuw	117—241
	A. Het standpunt der kerk tegenover de overheid in dienzelfden tijd .	119—154
	B. Het standpunt der overheid tegenover godsdienst en kerk in dienzelfden tijd	154—241
HOOFDSTUK XI	Voortdurende overmacht van de overheid over de van de remonstranten gezuiverde kerk	241—280

HOOFDSTUK XII	De gereformeerde religie door de zeven Geünieerde Provincies in 1651 als godsdienst van staat vastgesteld op de Grootte Vergadering te 's-Gravenhage den 27 ^{en} Januari 1651 . . .	280—304
HOOFDSTUK XIII	De provinciale souvereiniteit onder de Witt en de gebondenheid der kerk	304—322
HOOFDSTUK XIV	De invloed van Willem III op de magistraten ten gunste van de vrijheid der kerk	322—336
HOOFDSTUK XV	Geschriften over de autoriteit der staten in kerkelijke zaken	336—374
HOOFDSTUK XVI	Nieuwe strijdschriften over het gezag der overheid in kerkelijke zaken . .	374—423
HOOFDSTUK XVII	<i>a.</i> De houding der overheid tegenover de lutherschen	423—433
	<i>b.</i> De houding der overheid tegenover de doopsgezinden	433—440
	<i>c.</i> De houding der overheid tegenover de joden	440—442
	<i>d.</i> De houding der overheid tegenover de roomschen	442—445
HOOFDSTUK XVIII	Overheidsbemoeiing in zake bidden dankdagen, Zondagsrust; Godslastering, spel en uitgave van geschriften	445—485
HOOFDSTUK XIX	De commissarissen-politiek	485—489
SLOT-HOOFDSTUK	490—494
BIJLAGE	495—499
REGISTER	501—508

INLEIDING.

Wanneer wij in dit tweede deel onze aandacht vestigen op Nederland, treft ons, waar het gaat om de verhouding van kerk en staat, een belangrijk verschil met wat wij in het eerste deel in het buitenland zagen. In de landen, waarop toen onze blik zich richtte, kon men, althans sinds de hervorming, ternauwernood van een strijd tusschen beide zoeven genoemde grootmachten spreken. In roomsch-catholieke landen als Frankrijk en Oostenrijk heerschten gallicanisme en josephinisme in die mate, dat de kerk geheel aan het oppergezag van koning en keizer werd onderworpen. Niet minder was dit in protestantsche landen het geval. De engelsche en duitsche vorsten hadden de kerken letterlijk tot staatsorganen gemaakt en in de scandinavische rijken was de luthersche kerk een tak van staatsdienst zonder meer. Van verzet daartegen bij de kerken vindt men zoo goed als geen spoor. Integendeel werd over het algemeen door de protestanten in de genoemde landen deze toestand toegejuicht, omdat men daarvan den waren bloei der kerk tegenover Rome verwachtte. Men offerde hieraan gewillig de zelfstandigheid der kerk op. Van strijd tusschen kerk en staat was zoo goed als geen sprake.

Geheel anders staat de zaak in ons vaderland. Men kan niet zeggen dat de gereformeerde kerk hier te lande zich gemakkelijk onder de staatsmacht heeft gebogen, en evenmin dat zij geen genoegzame kracht heeft bezeten om den strijd te aanvaarden en daarin te volharden, toen hare onafhankelijkheid gevaar liep te worden vernietigd. Wel was ook zij bereid de overheid eene groote macht over, ja zelfs in de kerk te laten, deels ten gevolge van de blijvende nawerking van de middeleeuwsche leer van het ééne corpus christianum of ecclesiasticum, dat met behulp van den staatsarm in het leven moest worden gehouden, deels ten gevolge van de tijdsomstandigheden, die haar, tegenover de hulp, die zij in geestelijk en stoffelijk opzicht van de overheid ontving, er toe bracht menigwerf te diep voor haar te betuigen. Zelfs heeft zij in ruil daarvoor de overheid niet zelden rechten gelaten, die zij haar naar hare beginselen niet mocht geven, en heeft haar dientengevolge dikwijls de kracht ontbroken om zich te ontworstelen aan een voor hare gezonde ontwikkeling zeer nadeeligen staatsinvloed. Maar op één punt heeft zij moedig stand gehouden, hoe zwak zij ook schijnbaar stond. Dat was ten aanzien van hare geloofsbelijdenis. Toen de overheid het, ter wille van hare politiek, waagde deze aan te randen, die voor haar het credo van het geloof, de hoeksteen van den staat, de erfenis der vaderen

was, hebben de gereformeerden het hoofd niet willen buigen, stand gehouden, lijden en vervolging verdragen, met de schoone voldoening dat de zuiverheid der leer gehandhaafd bleef. Alleen — dit geschiedde niet, omdat hunne tegenpartij tot andere gedachten was gekomen en afzag van de overmacht van de overheid in de kerk, maar omdat eene andere politieke macht het van de hare won, die van den stadhouder van die van Holland's staten.

Maar tevens is nimmer duidelijker dan bij die gebeurtenissen gebleken, hoe noodlottig zoowel voor den staat als voor de kerk de vermenging dier beide terreinen is. Ja, onder die vermenging hebben beide, de geheele geschiedenis van de republiek door, geleden. Zij is voor beide gebleken een kruis te zijn en een kruis, dat het zwaarst op de kerk heeft gedrukt. In zooverre is de dordtsche overwinning duur betaald. De voedsterheer bleek menigmaal meer een harde heer dan een liefderijke voedster. En omgekeerd was de kerk vaak onbillijk in hare eischen tegenover de overheid, omdat zij de staats-taak verwarde met hare bijzondere idealen van de roeping der overheid.

Beide botsten en moesten gedurig botsen, omdat beider kerkpolitiek een verschillend uitgangspunt en een verschillend doel had.

Van den beginne af aan stond bij de staten van Holland in den strijd tegen Spanje de vrijheid en niets dan de vrijheid voorop. Het sterkst kwam dit uit in de bekende vergadering te Dordrecht in 1572, waar men, geïnspireerd door den prins, zelfs ieder — dus ook den roomsch-catholiek — vrijheid van godsdienstoefening verzekerde en er bijvoegde dat de roomsche geestelijken ongehinderd moesten worden gelaten. Aan eenige beperking of invoering van een bepaalden staatsgodsdienst of privilege voor eene bepaalde kerk werd niet gedacht. Maar dit standpunt konden de staten helaas! om twee redenen niet volhouden. Ten eerste omdat de haat tegen Rome en hare geestelijkheid, ten gevolge van de vele gruwelen en moorden, die, door de albaansche tirannie, tegen al wat ketter heette, werden misdreven, tot het uiterste was geklommen bij dat gedeelte der bevolking, hetwelk de beste en de meeste krachten voor den vrijheidsoorlog leverde, namelijk de gereformeerden, en ten andere omdat niet weinig roomschen in het geheim met Spanje samenspannen en het staatsbelang daarom op dat oogenblik medebracht de uitbreiding der roomsche kerk hier te lande tegen te gaan. Zoo kwamen de staten er toe om reeds het volgend jaar in 1573 op hun in 1572 genomen besluit terug te komen, en de uitoefening van den roomschen godsdienst te verbieden. Dat zij dit noodgedwongen deden, blijkt duidelijk en uit de motiveering „politische wyse om de oorloghe” en uit het tijdelijk karakter van den maatregel „by provisie die schorsende voor een tydt, totdat op deselfde vorder zoude mogen worden geresolveert bij de Landen of de Staten-Generaal nae een welghefundeerden ende versekerden vrede”. Religieuze beweegredenen worden niet genoemd. Alleen de politiek is bij hen in het

spel. En die politiek eischte dat men het vrome volk, dat in die richting stuurde en waarop men het best kon rekenen in den strijd op leven en dood, niet van zich vervreemde, en dat men, nu roomschgezind en spaanschgezind zoo dikwijls gelijkkluidende begrippen bleken te zijn, de kerk van Rome in den weg trad. Men vergete daarbij niet dat verschillende statenleden dier dagen vrij onverschillig tegenover den godsdienst stonden. Sommigen waren zelfs uit sleur in de roomsche kerk gebleven, al hadden zij er in hun hart mede gebroken en anderen waren tot de gereformeerde kerk overgegaan meer uit tegenzin tegen de roomsch-spaansche overheersching dan uit overtuigde instemming met de gereformeerde belijdenis. Als zij dan nu met den godsdienst in de politiek rekening hielden, was het ook alleen omdat deze hun als middel tot bereiking van hun doel kon dienen. Maar dat doel lag ver boven het leven en streven der verschillende kerken, namelijk in de vrijheid des lands en het behoud der privileges, en ten slotte in de vrijheid voor allen.

Hoe sterker echter de gereformeerde strooming in ons volk werd en hoe nijpender tevens de oorlogsomstandigheden werden, des te meer werden de staten gedrongen in de eens gekozen richting voort te gaan. Hier en daar eischten krachtige volksbewegingen de verwijdering der roomsche geestelijken en de sluiting hunner kerken; ook maakte de stijgende nood van het land de onderdrukking van den roomschen godsdienst naar veler meening noodzakelijk. Vandaar dat, toen in 1575 aan den prins de hooge overheid werd opgedragen, daaraan de voorwaarde werd verbonden dat hij de gereformeerde religie handhaven en den roomschen eeredienst weren zou. Zeeland volgde in 1576 dezelfde politiek; andere provincies deden dit later of werden er door Maurits toe gedwongen. In Gelderland zorgde Jan van Nassau dat dit door omzetting der staten geschiedde en in Utrecht deed het volk dit, door de kanunniken als leden der statenvergadering te ontzetten en door andersdenkenden te doen vervangen. Zoo sterk was zelfs de beweging vooral van de gereformeerde predikanten tegen de roomschen, dat de staten van Holland in 1581 werden gedrongen om nog eens uitdrukkelijk bij plakkaat den roomschen eeredienst te schorsen.

Toen vierden zij hoogtijd, die de gereformeerde religie tot godsdienst van staat hadden begeerd. Hooge geestelijken werden evenals uitheemsche ordebroeders of regulieren uit het land gezet. De pastoors mochten alleen blijven waar zij waren, wanneer zij dáár slechts als particulieren leefden; uit de kerkelijke goederen, door den staat aangeslagen, kregen zij dan een klein pensioen. Waagden zij het echter dienst te doen, dan werden zij verbannen. Ook aan de dissenters en joden werd de openbare godsdienstoefening verboden. Het ging er om, het volk gereformeerd te maken — en de staten moesten mede, al viel het menig lid ongetwijfeld zwaar.

Met de handhaving der gereformeerde religie ging vanzelf de erkenning van de gereformeerde als geprivilegieerde kerk gepaard.

Zij was de eenig wettig erkende kerk. Naast haar bestonden slechts secten of gezindheden, die uitgesloten waren van de officieele bescherming en hoogstens in stilte konden vergaderen, en roomschen, daar de roomsche kerk als zoodanig hier te lande niet meer geacht werd te bestaan. De overheid stelde de kerkgebouwen ter beschikking voor de uitoefening der gereformeerde religie; bezoldigde hare predikanten uit geestelijke- en kloostergoederen of uit heffingen, uitgezonderd op die plaatsen, waar zij de pastorigoederen onder het beheer van den predikant liet; verplichtte de heeren der vrije heerlijkheden het traktement, vroeger bestemd voor de pastoors, thans uit te keeren aan de predikanten, voor zoover deze heeren geestelijke goederen bezaten, of eischte van hen een derde van de opbrengst dier goederen; regelde en beperkte het patronaatsrecht. Zij zou in waarheid schutsheer dier kerk zijn. De kerkelijke mannen schenen in dit opzicht eene volkomen overwinning op de mannen van 1572 te hebben behaald. Want hoe oneindig ver zijn wij hier af van de algemeene vrijheid voor alle gezindten, die toen was geproclameerd!

Maar middelerwijl was diezelfde overheid rusteloos bezig er voor te waken, dat zij niet, ten nadeele van de politiek, die zij oordeelde in het belang des lands te zijn, geleid werd door de opvatting, die de kerk had van het begrip „gereformeerde religie”, en van de eischen, die de kerk haar dienovereenkomstig stelde. Want indien zij voor iets bevreesd was, dan was het voor de heerschappij der kerk over haar. Zij huiverde nog voor het verleden, waarin het pausdom alles op haren en snaren had gezet om de vorsten aan zich te onderwerpen en voor den jongsten tijd, waarin Philips II, gedreven door kerkelijke machten, den gruwelijken krijg tegen de nederlanders was begonnen om West-Europa tot een roomsch bolwerk tegen Germanië te maken. Aanvankelijk was het gelukt, dit juk af te schudden. Men worstelde om verder vrij te komen van Spanje's tirannie en geestelijken dwang. Men was op weg om als overheid weder zichzelf te worden, en zich als zoodanig uitsluitend te kunnen laten leiden door 's lands belang. Doch evenmin als van roomsche overheersching mocht daarom sprake zijn van die der gereformeerde kerk of van bemoeizucht van predikanten. De overheid had deze beide zeer noodig, maar zij zelf zou uitmaken wat zij onder de belangen der gereformeerde religie verstond en hoever de staat met de inwilliging der verlangens van de gereformeerde kerk kon en mocht gaan.

En nu kiest zij natuurlijk haar uitgangspunt in wat zij het politiek belang van het land acht. Volgens haar eischte dit, dat het begrip „gereformeerde religie” zoo ruim mogelijk werd genomen, zoodat zooveel mogelijk Nederlanders dien godsdienst zouden belijden en dat de gereformeerde kerk hare deuren zoo wijd mogelijk zou open zetten. Zij toont dit op allerlei wijzen. In hare officieele stukken gebruikt zij telkens de uitdrukkingen „gereformeerde religie”, „christelijk-gereformeerde religie”, „gereformeerde evangelische religie”, „chris-

telijke religie'', „christelijk evangelische religie'' door elkander. Kennelijk denkt zij bij het begrip „gereformeerd'' minder aan eene omljnde geloofsbelijdenis of het calvinistische leertype dan wèl aan de evangelische waarheid „gezuiverd van roomsche dwalingen''. Zij ziet gaarne uit het oogpunt van het landsbelang vele menschen die religie belijden en daarom moet dat begrip zoo ruim mogelijk worden genomen. Vooral andersdenkende protestanten zullen dan des te eer overkomen. Het is dan ook te begrijpen dat zij tegen haar zin en slechts gedrongen door de gereformeerde predikanten plakkaten uitgaf tegen lutherschen, doopsgezinden en dergelijken, en deze zeer slap deed uitvoeren. Men vangt beter vliegen met stroop dan met azijn. Maar het duidelijkst kwam dit streven uit in de concept-kerkelijke wetten van 1576, die er op ingericht waren om velen binnen de muren der gereformeerde kerk te verzamelen. Predikanten zouden volgens deze de confessie niet behoeven te onderteekenen, maar alleen behoeven te zweren het Woord Gods allerzuiverst te verkondigen. Alle zieken ter plaatse, ook al behoorden zij niet tot de gereformeerde kerk, moesten door hen worden bezocht. En merkwaardig is de bepaling, dat ieder kind, dat aangeboden wordt, door hen moest gedoopt worden, al is er niemand om de vragen te beantwoorden, als bewijs hoezeer de overheid er op uit was om de gereformeerde kerk tot volkskerk te maken. Niet het minst daardoor is zij eene verzamelplaats geworden ook van hen die er eigenlijk geen deel van behoorden uit te maken.

Van twee zijden werkte de overheid in diengeest. Eenerzijds vleide zij zich met de hoop dat het verbod van openbare godsdienst oefening voor roomschen en andersdenkende protestanten deze langzamerhand wèl zou doen uitsterven en anderzijds koesterde zij de verwachting dat eene breede opvatting van de gereformeerde religie en de gereformeerde kerk, gepaard met een betrekkelijk zachte bejegening dier genoemde gezindten en secten, de opname van velen hunner in de volkskerk ten gevolge zou hebben. Men zou dan één machtig bolwerk verkrijgen tegen den spaanschen vijand en tegenover Rome. De eenheid en de grootte van de gereformeerde kerk was voor de staten een staatsbelang van de hoogste orde.

Eerst wie dit standpunt der staten duidelijk voor oogen heeft, kan de hardnekkigheid begrijpen, waarmede mannen als van Oldenbarneveld de verschillen tusschen remonstranten en gereformeerden hebben willen bezweren. Niet alleen kwam deze strijd hun zeer ongelegen, maar zij achtten hem staatsgevaarlijk. De mogelijkheid zou toch niet zijn uitgesloten, dat, wanneer de verdeeldheid tusschen remonstranten en gereformeerden zóó groot werd dat zij in verschillende groepen uiteengingen, ééne der andere gezindten als de roomsche, luthersche of doopsgezinde sterker in aantal zou worden dan één der deelen van de gescheurde geprivilegieerde kerk en dientengevolge de kracht en de zenuw van den weerstand des volks tegen Spanje zouden worden gebroken. Vandaar zien wij deze mannen er

voortdurend op uit om die kerkelijke geschillen „bij christelijke accommodatie en handhaving van de hooge Overheid” bij te leggen. En zoozeer waren deze mannen doordrongen van de noodzakelijkheid der eenheid dier groote volkskerk, dat zij er zelfs ten slotte niet tegen op gezien hebben om hen, die om des gewetens wille zich daarvan afzonderden en in zoogenaamde scheurkerken bevrediging voor hunne godsdienstige behoeften zochten, te vervolgen en te straffen. Zonder het wellicht te vermoeden, reikte van Oldenbarneveld hier de hand aan Philips. Beider leuze was geworden : „Eén staat, één kerk”. Maar gelijk overal, zoo leidde die leuze ook hier te lande tot geestelijken en kerkelijken dwang met al de noodlottige consequenties, die de geschiedenis ons voor oogen plaatst.

Tegenover dit standpunt der overheid, waarop zij de verhouding tusschen staat en kerk uitsluitend bezag uit een oogpunt van algemeen landsbelang, en daarbij godsdienst en kerk wilde dienstbaar maken aan hare doeleinden, stond het standpunt der gereformeerde kerk. Voor haar als kerk stond natuurlijk het religieuze doel op den voorgrond of liever voor haar was dit het een en het al. Ware het anders, zoo zou zij haar eigen karakter hebben verloochend. Bovendien kwam zij daarbij uit, niet met een vage, maar met eene zeer belijnde belijdenis, neergelegd in de bekende confessie, die beschouwd werd „niet simpelijk een menschelijk schrift, maar een geschrift bij godvruchtige en getrouwe leeraars der ware Kerk onzes Heeren uit den Woorde Gods gesteld, om te dienen voor eene gezonde en schriftmatige belijdenis des geloofs ; bij de vrome martelaren, in gevangnissen, op pijnbanken, in vuren, onder zwaard en galg, standvastig bekend ; om welke duizenden hun goed en bloed in gevaar hebben gesteld, naakt en bloot uit hun vaderland naar andere landen in ballingschap zijn getrokken, welke alle gereformeerde kerken in de Nederlanden en in Frankrijk voor gezond en Godes Woord conform hebben erkend, en door welke de gereformeerde kerken van de anti-christische roomsche kerk en van allerlei vreemde en verwarde secten zijn afgezonderd. Dit is wat meer als simpelijk een geschrift bij menschen gesteld”. Zij eischte dat aan die belijdenis, allereerst door de kerkedienaren, de hand zou worden gehouden en oefende tucht over hen die zich in leer en leven kwamen te ontgaan. Doch zij ging nog een stap verder. Zij sprak ook in artikel 36 hare meening omtrent de roeping der overheid uit en bepaalde met stellige woorden: „En hun ambt is, niet alleen acht te nemen en te waken over de Politie, maar ook de hand te houden aan den heiligen kerken-dienst : om te weeren en uit te roeien alle afgoderij en valschen godsdienst ; om het rijk des antichrists te gronde te werpen, en het koninkrijk van Jezus Christus te vorderen ; 't woord des Evangelies overal te doen prediken, opdat God van een iegelijk geëerd en gediend worde, gelijk Hij in Zijn woord gebiedt”. De kerk treedt dáár op met een tweeledigen eisch aan de overheid, die kort en goed hierop neerkomt, dat deze laatste allen godsdienst, dien de gerefor-

meerde kerk valsch acht, behoort uit te roeien en uitsluitend den haren behoort te bevorderen. Het woord van Alva : „de koning kan op het punt van den godsdienst niets toegeven zonder inbreuk te maken op de rechten van een ander, van God”, was de kerk dier dagen uit het hart gegrepen, met dit onderscheid, dat met „godsdienst” niet de roomsche, maar de gereformeerde leer werd bedoeld. De overheid moest zich uitsluitend laten leiden door het belang en de behoefte van den godsdienst, zooals de kerk dien verstond. En zij verstond die zóó, dat Rome als de anti-christ door de overheid, die, als dienaar van Gods, geen twee heeren kon dienen, moest worden vernietigd en elke openbare godsdiensttoefening van andersdenkende protestanten, desnoods door geweld, moest worden belet.

Op haar standpunt was dit consequent. Wil men eenmaal een gereformeerden staat, dan moet de overheid zich, bij de bepaling van hetgeen hieronder is te verstaan, voegen naar wat de kerk in hare belijdenis daaronder verstaat en kan en mag zij geen eigen opvatting, daarbuiten om, volgen. In zooverre moet zij dan voor de kerk bukken. Doch zie! dit wilde juist de hollandsche overheid niet. Te veel ellende had zij ondervonden van de macht der geestelijkheid en der kerk in het verleden dan dat zij bereid was, zich onder andere vormen daaraan opnieuw te wagen. Bovendien bracht, zooals wij hebben gezien, haar politiek mede, dat niet te kras tegen al wat niet-gereformeerd was, werd opgetreden en wilde zij gaarne de gereformeerde kerk tot een volkslichaam zien gemaakt, dat zeer groot was, al stemden vele leden dan niet precies met de aangenomen leer in. Om te zorgen dat beide gebeurde, dat de kerk haar niet boven het hoofd groeide en dat zij niet te zeer in ééne richting dreef, had zij dan ook gedurig bepalingen opgesteld, die de kerk onderwierpen aan haar macht. Zoo hadden de staten reeds bij de opdracht van de hooge overheid aan den prins vastgesteld, dat een college van commissarissen door hem moest worden benoemd, dat op de kwaliteit der predikanten letten en tevens zorgen moest, dat er nergens colleges of consistories werden gevestigd dan met medewerking der overheid. Zeer kras waren zelfs in dit opzicht de door hen in 1576 ontworpen kerkelijke wetten, die van de kerkelijke gemeenten eenvoudige stedelijke instellingen maakten en de kerkelijke overheid door de wereldlijke vervingen. Het was alsof zij wilden zeggen: gij zult de gereformeerde religie als godsdienst van staat hebben, maar de kerk blijft er onder, en evengoed als wij zullen uitmaken wat onder gereformeerde religie moet worden verstaan, zullen wij de uitwendige organisatie der kerk in onze hand houden. Toen de ontworpen regeling van 1576 door den tegenstand der predikanten niet tot stand kwam, hebben de staten dan ook in 1583 een nieuwe poging in die richting gedaan en een wet gemaakt, waarbij de macht der kerkeraden in zake predikantsberoepen, kerkeradsvergaderingen en tucht gebroken en het kerkbestuur geheel in de handen der magistraten gelegd werd. Maar ook nu, evenmin als

later in 1591, gelukte dit streven. Slechts kwam het, door den sterken tegenstand der kerk, in datzelfde jaar 1591, den 5^{en} September, tot eene resolutie, waarbij bepaald werd dat niemand het predikantsambt mocht bedienen dan die wettelijk geëxamineerd en toegelaten was; dat de kerkelijke censuur over de ongeregelde predikanten ongehinderd mocht voortgaan en elk jaar een particuliere synode mocht worden gehouden; eene resolutie, die de kerk meerdere vrijheid scheen te geven, maar die inderdaad bedoeld was om de macht der overheid in kerkelijke zaken volkomen te handhaven en dan ook in de jaren 1609 en volgende gebruikt is om de kerk remonstrantsch te maken. De vrees dat de kerk de overheid zou beheerschen, ging zelfs in die dagen zoover, dat de staten met geweld de hoogste autoriteit over de kerk zich trachtten toe te eigenen, niet alleen in het maken van kerkelijke wetten en ordonnanties, maar ook in het opdringen aan haar van eene leer, die zij onbijbelsch vond.

De kerk heeft toen in die bange dagen door haar moedig verzet, alsmede door den steun van Maurits, de gereformeerde leer, volgens de confessie en den catechismus, als kerkleer gehandhaafd. Echter is in haar wezen dezelfde staatkunde van vroeger blijven bestaan, en ten gevolge daarvan voortdurende ontevredenheid bij de kerk over de houding der overheid. Altijd weer wreekte zich de invoering van den gereformeerden staat met de geprivilegieerde gereformeerde kerk, omdat overheid en kerk daarvan eene geheel verschillende opvatting hadden. De overheid ging daarbij haar eigen weg, maar een andere was die der kerk — en omdat dan gewoonlijk de kerk het onderspit dolf, konden hare mannen niet nalaten hun ergernis, ja hun haat tegenover de overheid te luchten.

Hoe talloos zijn de klachten in die eeuwen van wege synoden en hare gedeputeerden over de onderdrukking door en de laksheid van de overheid! Hoe zucht men onder de tirannie der magistraten en den pooveren inhoud en de slechte uitvoering der plakaten en resoluties! Hoe scheldt men de staten voor staken, libertijnen, neutralisten en welke andere lieflijke namen ter hunner qualificatie dienst doen! Hoe beklagt men zich zelfs over achteruitzetting der gereformeerden bij andersdenkende protestanten! Welk een slechten dunk vele gereformeerden van de staten hadden, bewijst wèl Trigland's woord: „dat sy libertijnsch zijn en houden het noch met de gereformeerde kercke noch met eenige secte en zij meenen dat zij, zedelijk levende en zoo stillekens bij zichzelfen God dienend naar hun verstand, daarmede voor God zullen kunnen bestaan”. En hoe vele teleurstellingen wachtte de kerk ondanks de dordtsche overwinning. Reeds die overwinning was duur gekocht door de concessies, die de kerk had moeten doen met betrekking tot het bijwonen der kerkelijke vergaderingen door commissarissen-politiek; tot het patronaatsrecht; tot den invloed van de overheid op de predikantsbenoeming; tot de instelling van den nieuwjaars- en hemelvaartsdag. Maar niet minder bitter was voor de kerk de nasmaak der synode. Ver-

schillende wenschen en bezwaren per rekwesl aan de slaten-generaal nog bekend gemaakt, werden in hun archief gedeponoord. Aan den uitdrukkelijken wensh der synode om de dáár vastgestelde kerkorde goed te keuren, werd nooit door de slaten-generaal voldaan. Een nationale synode als te Dordrecht is nooit meer gehouden, hoezeer de kerk dit ook verlangde. Aan al die onaangename en pijnlijke ervaringen veranderde ook de Groote Vergadering te 's-Gravenhage van 1651, waardoor de slaten-generaal de gereformeerde religie, als godsdienst van den geheelen slatenbond, werd vastgesteld, niets. Het was onder de Witt een mooie handbeweging naar de gereformeerden, maar de suprematie zoowel der slaten-generaal als der enkele slaten duurde onveranderd voort.

Ook in de onderscheiden provincies bleef de overheid diezelfde overmacht altijd door toonen. Holland besloot in 1624 dat de kerk voorloopig (en dit „voorloopig” werd „blijvend”) niet naar de kerkorde, maar naar het gebruik of de gewoonte, die tot dusverre in de classe was gevolgd, moest handelen — en die gewoonte was overmacht der overheid en vaak willekeurig ingrijpen in kerkelijke zaken. Zeeland hield zich aan zijne staatskerkenorde van 1591, waarbij èn de predikantsberoepingen èn de verkiezing der kerkeraadslleden door een politiek-kerkelijk lichaam geschieden en zelfs een predikant niet tot een andere gemeente mocht overgaan, indien niet vooraf de kerkeraad met den magistraat hiertoe toestemming had verleend. Groningen handhaafde haar eigen kerkorde van 1595, volgens welke de beroeping van predikanten plaats vond door collatoren met den kerkeraad, waarna de beroepene aan gedeputeerden lands werd voorgesteld en de magistraat daarna het recht van approbatie had. Friesland ging, nadat de landdag zich tegen de dordtsche kerkorde had verklaard, eenvoudig zijn ouden gang, terwijl de ridderschap en Eiygen-Erifden van het landschap Drente hieraan in 1638 een eigen kerkorde gaven. En al hebben Gelderland, na enkele veranderingen te hebben aangebracht, en Utrecht, na eenige ophelderingen te hebben gevraagd, en Overijssel, zonder eenig voorbehoud, de dordtsche kerkorde aangenomen, zoo meene men niet dat hierdoor de druk der overheid zich in mindere mate aldaar deed gevoelen. Ook dáár handhaafden of verbanden provinciale overheden en magistraten niet zelden predikanten, die de kerk had willen verwijderen of behouden. In dit opzicht werd zelfs nu en dan de zuivere leer niet bewaard.

Bovendien werd de kerk tot in de kleinste kleinigheden gecontroleerd. Wij lezen van een mandaat aan commissarissen-politiek om er goed op te letten, dat in de provinciale synode geen kerkelijke zaken „den staat der Kerke in 't gemeen aangaande” worden behandeld. De synode van Zuid-Holland wordt verboden „te delibereren over de observatie van den sabbath”¹⁾. Een kerkeraad, die wil overgaan tot cen-

¹⁾ Resolutie v. d. Slaten v. Holland van 7 Aug. 1659.

suur ontvangt het besluit, dat „de synode of andere kerkelijke vergaderingen zich moeten onthouden van het vigeleeren voor de gerecipieerde leer of voor de goede zeden iets te ondernemen of te statueeren zonder hun Edele Groot Mogenden voorkennis of goedvinden”¹⁾. En wanneer een classis, in een geval van simonie, louter eene nadere interpretatie vraagt van een door de staten genomen resolutie en uitgegeven plakkaat, luidt het bitse antwoord „dat het verzoek om interpretatie van de bovengemelde resolutie en placcaat door de voorz. classis gedaan, in deese niet te passe komt”²⁾. Aan zulke vernederingen stond de kerk bij al hare teleurstellingen bovendien nog bloot.

En dit alles geschiedde, terwijl zij toch steeds zoo diep voor de overheid placht te buigen. Want eigenlijk tegen haar beginselen in, had zij haar het recht toegekend om de algemeene synode bijeen te roepen of toestemming te verlenen tot het bijeenroepen eener provinciale synode; om de grenzen der kerken te bepalen en de classes in te stellen; in de zoogenaamde meerdere vergaderingen hooge overheidspersonen te doen zitting nemen en dit zelfs, al kostte haar dit vaak o! zooveel moeite, in de kerkeradsvergaderingen te laten plaats vinden; ja haar zelfs het recht van approbatie of goedkeuring op de beroeping van den predikant en de improbatie op grond van gedrag en wandel toegekend. Al deze concessies had de kerk aan de overheid gedaan ter wille van de geheel eenige plaats, die in het staatsbestel aan haar was toebedeeld. Hoe had zij zich in vrijheid kunnen bewegen en zichzelf kunnen zijn, wanneer zij den voorrang in de republiek, van wege de overheid, dien zij wenschte, niet had verkregen, en het besluit der staten van 1572, dat vrijheid van godsdienst aan allen schonk, onvoorwaardelijk was gehandhaafd! Die voorrang, die zoo grooten invloed had op de uitbreiding van hare macht en ook de pretensie van vele predikanten in de hand werkte, maakte de overheid telkens wantrouwend tegenover haar en deed haar soms besluiten nemen, die haar tot schande strekten en de kerk vernederden. En hoezeer vernederde de kerk bovendien zichzelf!

Maar aan dit alles viel in hoofdzaak niets te veranderen, zoolang de eens plaats gehad hebbende vermenging van staat en kerk stand hield. Want — laat ons niet vergeten — de overheid zat daardoor ook in eene allermoeilijkste positie. Om een voorbeeld te noemen. De kerk wilde dat hare vonnissen met medewerking van de overheid werden ten uitvoer gelegd. Dit wil dus zeggen, dat de kerk de macht had om iemand, die een hoog staatsambt bekleedde, maar daartoe lid der officieele kerk moest zijn, zijn ambt te doen verliezen en nooit weer voor een dergelijk ambt in aanmerking te doen komen — alleen door hem buiten de kerk te sluiten. Zoodoende kon de kerk beslissen over de afzetbaarheid van overheidspersonen. Iets dergelijks nu kan geen

¹⁾ Resolutie v. d. Staten v. Holland van 7 Mei 1738.

²⁾ Resolutie v. d. Staten v. Holland van 31 Januari 1699.

overheid, die zelfstandig wil zijn, gedoogen. Een ander voorbeeld. De kerk wenschte dat de staat haar behulpzaam zou zijn in het verwijderen uit haar midden van scheurmakers en niet-officieele leeraars. Doch indien de overheid dat deed, onderwierp zij zich aan de bepaalde opvatting, die de kerk van het begrip „gereformeerd” huldigde en kwam zij in strijd met hare eigene, die zij van den beginne af aan geoordeeld had met het oog op het staatsbelang te moeten huldigen. Een derde voorbeeld. De kerk had zich er bij neergelegd, dat de overheid haar kon gelasten bepaalde bid- en dankdagen te houden. Maar nu moest de overheid, die zelf het initiatief daartoe nam, toch ook zorgen dat er niet gebeden of gedankt werd op eene wijze, die lijnrecht tegen haar politiek inging. In één woord: ook de overheid zag zich door die noodlottige vermenging onophoudelijk gewikkeld in een net van moeilijkheden. Nu eens werden de staten te hulp geroepen door de plaatselijke kerk tegen den magistraat; dan weder moest de stadhouder de knopen ontwarren tusschen de provinciale of stedelijke overheid en de kerk. De synoden houden niet op te verzoeken om resoluties en plakkatens tegen paapsche stoutigheden; seditieuze, kettersche, sociniaansche en godslasterlijke boeken; comedies, dansserijen, hazard- en dobbelspelen, rijsserijen en loterijen, vloeken en zweren, ontheiliging of schending van den dag des Heeren, verschillende vormen van onzedelijkheid — en altijd weder ontstaat er gemor en afkeuring, omdat de overheid in deze onvoldoende optreedt of niet voor voldoende uitvoering der genomen besluiten zorgt. Bitterheid ontstaat gedurig aan beide zijden, bij de kerk, die zich verdrukt acht; bij de overheid, omdat deze zich in hare rechten vindt aangetast. Die bitterheid is zelfs een oogenblik in onze historie gegroeid tot één der gevaarlijkste botsingen, die zij kent, tusschen de burgers onderling en zou, had Maurits niet den doorslag gegeven, hebben kunnen leiden tot een binnenlandschen oorlog, die onze kracht tegenover Spanje had verlamd en ons de overwinning op dien vijand had gekost. Het algemeen belang, door de overheid te behartigen, dekt nimmer de speciale idealen van een bepaalde kerk.

Den oppervlakkigen beschouwer moge het verleden, toen de gereformeerde religie godsdienst van staat en de gereformeerde kerk geprivilegieerde kerk was, schoon schijnen, in de werkelijkheid heeft die tijd en aan de overheid en aan de kerk groote schade berokkend. Beide zijn er door opgehouden in hare natuurlijke ontwikkeling, ja, erger, beide hebben er een deel van hare kracht door ingeboet. Daaraan is het mede toe te schrijven dat de republiek tot het einde toe een allergebrekigste staatsmachine heeft behouden, die haar ondergang heeft bespoedigd, en dat de kerk een innerlijk zóó zwak lichaam werd, dat zij tegen den storm op het einde der 18de eeuw niet bestand bleek. En het was een droevige ironie der geschiedenis, dat geesten uit haar eigen midden, die zij, ondanks de hulp van den staatsarm, toch niet had kunnen uitbannen, in bondgenootschap

met roomschen en dissenters, die zij altijd achtergesteld had willen zien, haar toen hebben onttroond, terwijl al de resoluties tegen paapsche stoutigheden, vooral in de generaliteit, niet hebben kunnen verhinderen, dat juist die provincie de roomsche bij uitnemendheid is gebleven tot op den huidigen dag. Eene verwarring als de republiek heeft gekend tusschen de roeping der overheid en die der kerk heeft in die mate beide benadeeld dat tegen hernieuwing daarvan in beider belang ernstig dient te worden gewaakt.

Tot deze negatieve slotsom leidt ons tweede deel.

In het derde deel wagen wij ons aan de beschouwing van de gewenschte verhouding van kerk en staat in een christenland als Nederland.